

УДК 821.162.1-94

Тетяна ЧУЖАКиївський національний університет
імені Тараса Шевченка

НАРАЦІЯ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУР У ПРАЦЯХ ЮЗЕФА ТРЕТЯКА

Стаття присвячена проблемі наративності історико-літературних досліджень польського вченого Юзефа Тетяка. Розглянуто ті з його праць, у яких наведено концептуальне осмислення історії літератури. Досліджено основні прийоми наративізації наукового дискурсу, його схематизаційний, фабуляризаційний компонент. Зіставлено підходи, застосовані у творенні начерків історій української та польської літератур, з'ясовано їхній теоретичний контекст та зв'язок з провідними філософськими доктринами XIX ст.

Ключові слова: наратив, наративність, наративізація, дискурс, історія літератури.

Tetiana Czuża. Naracja historii literatur polskiej i ukraińskiej w pracach Józefa Tretiaka

Artykuł jest poświęcony problemowi narratywności studiów nad historią literatury polskiego uczonego Józefa Tretiaka. Rozpatruje się jego prace, zawierające koncepcyjną wizję historii literatury. Zbadano podstawowe narzędzia narratywizacji dyskursu naukowego, jego tworzywo schematyzacyjne i fabularyzacyjne. Zestawiono podejścia uczonego do tworzenia historii literatur polskiej i ukraińskiej, ustalono kontekst teoretyczny i powiązania z systemami filozoficznymi XIX wieku.

Słowa kluczowe: narracja, narracyjność, narratywizacja, dyskurs, historia literatury.

Chyza Tetiana. Narration of the history of Polish and Ukrainian literature in the works of Josef Tretyak.

The article is devoted to the problem of narrativity in literary studies by Polish scientist Josef Tetiak. We consider those of his works, which are representing the conceptual vision of literary history. The basic techniques of narrativisation, schematization, some elements of plot construction in scientific discourse have been explored. We've compared the approaches used in the making histories of Ukrainian

and Polish literatures, founded their theoretical context and relationship with the leading philosophical conceptions of the nineteenth century.

Keywords: *narrative, narrativity, narrativisation, discourse, history of literature.*

Нарація, яка спочатку досліджувалася як елемент художньої системи літературних творів, поступово стала об'єктом вивчення також при розгляді специфіки літературної історіографії. Було з'ясовано, що й вона значною мірою підлягає дії наративних схем. Від 60-х років ХХ століття все частіше говорять про наративістичний поворот у гуманітарних науках, а нарацію визнано основною структурою, яка впорядковує людський досвід і розуміння. Представники школи французької наратології (Ролан Барт, Цветан Тодоров, Клод Бремонт, Альгирдас-Жюльєн Греймас) звернули увагу на універсальність оповіді і її фундаментальну роль у культурі. Джонатан Каллер підкреслив, що події стають зрозумілими, отримують свій сенс завдяки оповідям. Відтак було поставлено тезу, що життям керує більшою мірою логіка оповіді, ніж жорстка наукова логіка [3, 84]. Як наголосила Анна Бужинська, термін нарація розширив сферу свого застосування і став також філософською, антропологічною, психологічною, соціологічною категорією, поняттям у галузі історії, історії ідеї, політиці, праві, педагогіці [2, 26]. Нарація почала відігравати велику роль у дебатах щодо методології літературознавчих досліджень. Постструктуралісти твердять, що як у філософських, теоретичних, так і в історико-літературних дослідженнях автори неминуче підлягають наративним структурам.

Розгляд категорії нарації у літературознавчих працях періоду позитивізму є особливо продуктивним, оскільки вони мають в собі чималий багаж оповідності, позбавлені, як правило, метакритичної рефлексії. Тож наратологічний підхід дозволяє перемістити точку зору із достовірності представлених викладок на силу самої оповіді, її конструктивну функцію щодо літературного матеріалу. Не намагатимемося з'ясувати, якою мірою відповідає зображена вченим історія польської літератури сучасним уявленням, а спробуємо виявити їхній внесок у наративізацію предмета свого зображення, виявити схематизаційний, фабуляризаційний елемент літературно-історичної оповіді. Адже не існує нейтральної мета-

мови, термінологічного апарату, за допомогою якого можна було б досліджувати літературу. Історико-літературна оповідь не може бути нейтральною, в неї імпліцитно закладена оповідна перспектива. Тож прийmemo як аксіому наративний статус літературознавчого висловлювання. Також безперечною видається присутність у ньому елементів великих філософських і наукових нарацій, котрі своїм панівним впливом охопили гуманітаристику XIX ст. Для аналізу у цій статті з доробку Юзефа Третяка відібрано праці, у яких наративна стратегія стосується всієї історії літератури чи значних хронологічних періодів: «Народність і іноземний вплив у літературі», «Поділ історії польської літератури на періоди», «Руська стихія у польській літературі», «Давня руська поезія».

«Народність і іноземний вплив у літературі» - це один із теоретичних нарисів Юзефа Третяка, в якому здійснено спробу з'ясування, в чому полягає сутність історії літератури. Логічним його продовженням є «Поділ історії польської літератури на періоди», де на хроніку літературного процесу накладено авторську концептуальну схему двоїстості літературного процесу, у якому конкурують прояви народності й іноземні впливи. Специфікою першої зі згаданих історико-літературних праць є те, що в ній відсутні детальні нариси про окремі твори чи письменників, присутнє лише загальне бачення, конкурентне до пропозицій попередників (Фелікса Бентковського, Міхала Вішневського, Юліана Бартошевича, Влодзімежа Спасовича, Яна Майоркевича, Вацлава-Александра Мацейовського, Пьотра Хмельовського і Броніслава Хлебовського). Зрештою, Третяк коротко проаналізував їхні підходи до періодизації, котрі значною мірою можна порівняти з наративними схемами.

Весь наратив праці Третяка підпорядкований уявленню про істотну роль іноземних впливів у змінах певного ідеального конструктору - духовного змісту народу, наприкінці згадується ще третя складова цього процесу - особистість письменника (індивідуальний темперамент й особисті стосунки), яка через інтерналізацію перших двох втілює вітчизняний зміст безпосередньо у творчості. Об'єктом, який проходить процес змін, є «духовний зміст польського народу» під іноземним впливом. Саме він виступає тим ідеальним об'єктом, довкола якого будується авторське бачення історії літератури. Йдеться про те, що він може зміцнюватися, підноситися, розширю-

ватися, «зростати, трансформуватися, збагачуватися, бідніти», пристосовуватися до іноземного впливу, розглядаються компроміси між ними, посередництво, потреба захисту народності, пошук рівноваги у конфронтації з впливами. Таким чином формується загальний сюжет наративу. А як зазначає Гайден Вайт, саме наративна форма вносить ідеальний і моральний смисл у події, між якими встановлюється зв'язок, і таким чином, запевняє нас у тому, що світ наш має сенс [9, 24]. Чи дійсно нанизування певних літературних подій під загальною вивіскою історії вдовольняє суспільну потребу мати зрозуміле і правдоподібне уявлення про духовне минуле народу? Безперечним є лише той факт, що реальний минулий стан літератури неминуче підпорядковується не лише принципу достовірності і правди, а вводяться також елементи схематизації, спрощення минулого, проводиться добір лише певних моментів, які вкладаються у загальну картину.

Пояснюючи зміни, Третяк спрощує минуле, бо вбачає для них тільки одну причину – іноземний вплив. Про інші чинники чи події, які підважують загальну схему, вчений не згадує. Саме в цьому й полягає наративізація минулого – певне увиразнення одних елементів та відкидання інших, яке полегшує сприйняття і розуміння складних процесів, при цьому до певної міри здійснюється їхнє конструювання на ново. Інші аспекти проблеми не беруться до уваги, оскільки могли б підірвати цілісність оповіді, відвернути увагу від основної лінії боротьби двох начал у польському літературному житті.

Застосований Третяком архетип передбачає, що духовний зміст польського народу самотужки «пробивається крізь шкаралупу» чужоземного впливу. Вчений робить спробу сконструювати хронологічну послідовність етапів проникнення іноземних впливів. Виділяє арійське тло як початковий етап, за ним «щирий слов'янський ґрунт» [7, 328], християнство, німецьку колонізацію, гуманізм і реформацію XVI ст., політичний занепад Польщі, наполеонівські війни і потужний вплив XIX ст. на «приріст духовного змісту народу» [7, 327]. Як посередник у цьому процесі виступає «духовне наповнення письменника», більш чи менш сприйнятливе до впливу.

Нарис дає лише загальну візію сутності історії літератури, не називаючи окремих подій, імен, творів. На думку Третяка, історія літератури – це розвиток духовного наповнення народу, а поворотні

моменти в ній припадають на час інтенсивної рецепції стороннього впливу, що становить сутність «еволюції». Одним із таких ключових моментів, який забезпечує історичний контекст Третякової концепції, є «політичний занепад» народу. Загалом, інтенсивно застосовується органістична метафорика, порівняння вітчизняного змісту з організмом, який може загинути під тягарем стороннього впливу чи закостеніти за повного його відкидання. Йдеться про національні та державні організми та їхні взаємні впливи, напрямок яких визначається слабкістю чи силою, стійкістю. Зрештою автор сам стверджує, що в людському світі також діють закони природи.

Іншу наукову концепцію запозичено з геології – реконструкція культурних нашарувань, спроби вивчення іноземних впливів в окремих часових горизонтах як один із методів роботи історика літератури. Саме один із цих прошарків містить «малоруську стихію», тож її внесок ввійшов до вітчизняного польського надбання, «скарбниці всього народу». Юзеф Третяк зарахував її до духовного змісту польського народу серед інших «домішок більш чи менш чужих стихій до чисто польської». Відтак рідний духовний зміст, виявляється, становить певний конгломерат «племінних стихій». Необхідно згадати ще про одну дисципліну, до термінології якої звертається Третяк – соціологію. Спираючись на уявлення про соціальну стратифікацію, він описує процес проникнення іноземних або етнічно відмінних вітчизняних впливів із верхніх прошарків суспільства у нижні, найбільш захищені від змін. Така теоретична побудова історії польської літератури, закорінена в суспільних та природничих термінологічних системах, розкриває насправді мінливу природу її ідеальної сутності – національного змісту, котрий зберігає свою тотожність у минулому і в сучасності, навіть зміщуючись із чужими елементами.

Нарис Третяка неприховано тенденційний: виклад причинно-наслідкових зв'язків, які становлять основу його концепції історії польської літератури, збудований за телеологічним принципом, бо підпорядкований авторському задуму, вираженому наприкінці в прямій настанові: письменники «повинні берегти рідний дух, міцно стояти на ґрунті рідного життя і добре відчувати його потреби» [7, 335]. Автор дає навіть окремі практичні настанови щодо її реалізації літературним критикам, журналістам і самим письменникам. Тривогою, аби вона не була занадто зіноземщеною, пройнята вся стаття.

Ідеалом є такий письменник, який міцно стоїть «на рідному ґрунті», але «вбирає» найсильніші іноземні впливи для зміцнення національного змісту.

Цю свою теоретичну побудову Третяк втілює на конкретному літературному матеріалі в статті *«Поділ історії польської літератури на періоди»*. Тут ідеальним об'єктом зображення є також національний зміст та іноземний вплив (латинський, італійський, французький) на вітчизняну (спочатку слов'янську, а потім польську) літературу. Натомість сюжетотворчим прийомом є занепад і піднесення, представлений через низку метафор, пов'язаних із конфліктом, зневагою і визнанням, наступністю, застоєм і пожвавленням, розквітом і реакцією. Вчений вимальовує історію свого предмета доволі типово: через несподівані чи поступові трансформації і відродження. На першому етапі слов'янська література у своєму зіткненні з чужорідною християнською «причайлася», хоча поволі проникала до останньої. Протягом періоду IX- XIV століть рідна поезія «не мала сили, щоб пробитися крізь шкаралупу латини». У добу реформації іноземний вплив гуманізму високо панує над рідною стихією. Врешті польська література сягає найвищого піднесення у творах Кохановського і Скарги, згодом приходиться спочатку поступовий, а потім глибокий занепад, іноземні впливи присутні, але їхня роль амбівалентна. Аж потім знову настає пожвавлення під гаслами пошуків народного коріння у добу романтизму.

Отже, схема замкнулася: від ситуації, коли іноземний вплив пригнічував і заперечував національну стихію до стану, коли він її пробуджував і звеличував. Відповідно, Третяк виділяє три періоди у розвитку літератури, неначе ілюструючи тим самим діалектичний синтез протилежностей попередніх двох у романтизмі. Історичні зміни подані як діалектичний розвиток однієї ідеї, польська література представлена як розгортання певного політичного і морального ідеалу протягом сторіч. Саме це дозволило оминати традиційне представлення історії літератури як переходу від однієї епістемі до іншої, наприклад: середньовіччя (теоцентризм), ренесанс (гуманізм), просвітництво (розум), романтизм (уява, почуття) тощо. Зрештою, принцип поділу історії літератури на періоди на підставі єдиного критерію визнали неприйнятним присутні на III З'їзді польських істориків у Кракові вчені, що знайшло своє відображен-

ня в опублікованих матеріалах дискусії, зокрема: М.Бобжинський, А.Мазановський, Б.Губринович [4, 54-57].

У своїй оповіді вчений розгортає ще дві пов'язані сюжетні лінії: про специфіку літературного життя вищих і нижчих прошарків суспільства і про вживання польської мови у літературній творчості. Тут також присутня своя метафорика. Від «розбрату» між шляхтою і народом до «спроб засипати прірву, що прокладалася століттями». Щодо мови, то спочатку органом вираження духу народу була чужа і далека, потім рідна «почала прокладати дорогу» в літературу, чеські впливи стали «першими немовлячими» кроками на шляху до здобуття рівноправності польської мови з латиною, аж до впровадження польської мови у письменство під впливом реформації, що дозволило їй сформується і вдосконалитися. Отже, схематично останню лінію можна представити не у послідовному висхідному русі, а в русі по колу: від первісного ідеального стану, коли фольклорна література творилася лише народною мовою, через небуття, нехтування до утвердження і панування в період романтизму.

Особливо яскравим видається внесок Юзефа Третьяка у конструювання історичної ідентичності польської літератури через залучення до неї «руської стихії», своєрідне конструювання у процесі оповіді. Текст *«Руська стихія у польській літературі»* теж збудований за хронологічним принципом, нараційно підпорядкований тезі із заключного фрагменту: «...протягом чотирьох віків, а особливо у минулому столітті, ставлення польської літератури до руської стихії позначене найбільшою доброзичливістю і співчуттям» [8, 7]. Відтак всі письменники діляться на таких, які прихилилися до руської стихії, бажали руському народу добра, і тих, які справедливо обурювалися діями козаків чи гайдамаків. Йдеться, наприклад, про «сердечний тон», вдячність до України в «Роксоланії» Кльоновича, запрошення Пьотром Скаргою Православної церкви до «приятних стосунків» у рамках унії, його книжка «Про єдність Божої Церкви» була «започаткована у душі любові». У статті також простежується літературного представлення теми польсько-українських історичних конфліктів, де ключем наративного викладу є об'єктивність і неупередженість польських письменників. Наприклад, Самуель Твардовський «уміє піднятися над пристрастями моменту і шукати зло не тільки на боці ворога, а й на своєму» [8, 4], а Вацлаву Потоцькому

ці «бурі ... не заважають шанувати мужність Запорожців і сміливість Сагайдачного». Тимон Заборовський «старається національні антагонізми, передані історичною традицією, вирішити у вищій понад ними гармонії» [8, 5]. Гощинський «часи уманської різанини представив із дивовижним об'єктивізмом». Автор вважає також за необхідне зазначити, що «Сенкевич не хотів бути упередженим» [8, 7]. Довершує цю сюжетну будову «руської стихії у польській літературі» мотив відкидання простягнутої руки, невдячності у відповідь на доброзичливість: русько-українська література часто відплачувала «неприятню чи навіть ненавистю» [8, 7]. Але навіть на неї польська література відповідає «братерськими почуттями», «розумінням і непереборною доброзичливістю». А згадка про вірш Богдана Залеського «Тарасова могила», мабуть, вказує на одного із неназваних представників української літератури.

До самої історії руської літератури Третьяк також застосував наративний інструментарій. У розділі «*Давня руська поезія*» для енциклопедичного видання «Історія художньої літератури в Польщі» представляє українську поезію від «Слова о полку Ігоря» до Котляревського. Героєм праці Третьяка є давня руська поезія, у трьох різновидах: лицарська, кунштовна і народна. Долю руської літератури автор називає дивною: почавшись найвдаліше з усіх слов'янських, вона занепадає спочатку через монголо-татарський напад, а потім через сусідів із сильнішими і привабливішими культурами. Із мертвотою і штучністю XVII і XVIII ст. вдалося покінчити тільки Котляревському. Дивним видається Третьякові особливо те, що народна поетична творчість є надзвичайно багатою, але у руській літературі знайшовся лише один «спадкоємець цих скарбів» - Шевченко. Відтак нарис ділиться на дві основні частини – поезія і фольклор. А основні оповідні напрямки – це проникнення народності до літератури (використання фольклорного матеріалу і народної мови), впливи двох сусідніх культур і літератур (польської та російської), який представлений здебільшого як пригнічення українського автентичного начала сильнішими. Наприклад, інтенсивний розвиток російської літератури у XVIII ст. давньоукраїнську «прирікав на смерть» [5, 441]. Однак якщо «Слово о Полку Ігоря» Третьяк залучав до польської літератури, дещо штучно аргументуючи це спадковістю лицарської традиції від Київської Русі до Речі Посполитої, то вже лі-

тература XVII-XVIII визнається цілком самобутньою, акцентуються її цілком відмінні від літератур сусідніх народів риси (мовні, художні, тематичні і т.ін.).

Наративна структура «Давньої руської поезії» природно дещо епізодична. Автор спинається на окремих текстах, вписує їх у місце і час, подає їх до певної міри як самоцінні твори, не тільки як ланки наративного ланцюга. Однак в оповіді проступає ще одна лінія, яка розкриває твердження про неприязнь руської літератури до польського, наприклад, у «Милості Божій», у творі Митрофана Довгалецького «Комическое действие», Юрія Кониського «Воскресение з мертвых». Добір авторів і творів тут здебільшого збігається із 1 томом «Історії літератури руської» Огоновського.

Друга частина під назвою «Народна поезія», де описані збірники дум і пісень, проаналізоване історичне начало у колядках і щедрівках, козацькій поезії, ще більшою мірою збудована на енциклопедичних засадах. Тут можна знайти інформацію не тільки про версифікацію, тематику й сюжети народної пісні, а й про кобзарську традицію, будову кобзи і бандури, життєписи видатних кобзарів тощо. Натомість оповідь розгортається не тільки довкола сюжету літературного зародження, занепаду й відродження, а більшою мірою увиразнено ідейне залучення народної творчості у визвольну боротьбу, що відповідає нарації, запропонованій Єфремовим: історії українського письменства як «визвольного у широкому розумінні руху» [10, 30]. Лінію розвитку народної руської літератури Третьяк виводить від дружинного епосу, її продовженням вважає козацькі думи, які виникли за інших історичних умов: «Ale gdy pod koniec XV wieku wytworzyły się warunki analogiczne z dawnymi, gdy miejsce dawnych książąt zajęli starostowie grodowi, miejsce dawnych drużyn – drużyny kozackie, miejsce ciągłych walk z Połowcami - ciągła walka z Tatarami: wówczas i dawna poezya odżyła w formie dumy». Щодо наступної еволюції козацьких дум: «Idea walki krzyża z półksiężycem zamiera, jej miejsce zastępuje idea walki społecznej, domowej. Miejsce antagonizmu kozacko-tatarskiego zajmuje antagonizm kozacko-polski» [5, 527]. Такий підхід здається просто-таки ілюстрацією тези Єфремова про визвольну ідею, як основну сюжетотворчу нитку історії літератури. На рівні літератури кунштовної реалізований він лише частково: вона почалась несподівано вдало, згодом пережила період

забуття, хоча й відродилася опісля, та залишалася занадто слабкою, почасти вторинною. Третяк проводить паралель зі політичним становищем самої Русі, визнаючи його хистким, підкреслюючи залежність від сусідніх державних утворень. Натомість народна поезія, в концепції Третяка, повною мірою відобразила різні історичні етапи й стала справжнім виразником руського народного духу протягом періоду від часів Київської Русі до XIX ст. Саме ця друга частина нарису містить велику кількість коментарів-аргументів, котрі покликані підсилити переконливість основної тези. У цілому ефреміська концепція знайшла своє закріплення у наскрізній думці про неперервність руської літературної традиції: від староруської, через народу поезію та давньоукраїнське письменство до Котляревського і Шевченка. Також від українських істориків літератури Третяк, вочевидь, прийняв визнання одним із головних чинників самобутності української літератури протистояння польським та російським впливам, що на тематичному рівні полягало в акцентуванні зображення політичної, ідеологічної та збройної боротьби.

У кожній з проаналізованих нами історій літератури Юзеф Третяк будує розповіді, надає матеріалові сюжетності, прагне прояснити логіку літературного процесу, виходячи з єдиного визначального чинника, вибудовує чіткі лінії причинно-наслідкових зв'язків. У цілому як полоністичні, так і україністична праці вкладаються у популярну в XIX ст. концепцію, відповідно до якої історія літератури відображала розвиток «національної свідомості», а відтак виконувала істотну суспільну роль провідника і навіть співучасника, співтворця у процесі проявлення цієї важливої сутності. Усі вони мають своїх «героїв» (переважно народність, національний дух, духовний зміст народу), розгортають свої сюжети розвитку, занепаду, відродження і протистояння, а тим самим продукують значний нарративний інтерес.

ЛІТЕРАТУРА

1. Перкінс Девід Чи можлива історія літератури / Девід Перкінс. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 32.
2. Burzyńska Anna, Idee narracyjności w humanistyce / Anna Burzyńska // Narracja. Teoria i praktyka, pod red. B. Janusz, K. Gdowskiej, B. de Barbaro. – Kraków, 2008. – S. 21–36.

-
-
3. Culler Jonatan, *Narration* / Jonatan Culler, *Literary theory: A very short introduction*. – Oxford, N.Y.1997. – 145 p.
 4. *Pamiętnik III Zjazdu historyków polskich w Krakowie. T.2. Protokoły obrad*. – Kraków, 1901. – 154 s.
 5. *Tretiak Józef Dawna poezja ruska* / Józef Tretiak // *Encyklopedia polska. Tom XXI. Dział XVIII. Część II. Wydawnictwo Akademii Umiejętności. Dzieje literatury pięknej w Polsce*. – Kraków, Warszawa, Lublin, Łódź: Nakładem Akademii Umiejętności, 1918. – S. 419-534.
 6. *Tretiak Józef Podział literatury polskiej na okresy* / Józef Tretiak // *Szkice literackie. Seria II*. – Kraków, 1901. – S. 337-346.
 7. *Tretiak Józef Rodzimość i wpływ obcy w literaturze* / Józef Tretiak // *Szkice literackie. Seria II*. – Kraków, 1901. – S. 323-336.
 8. *Tretiak Józef Żywioł ruski w literaturze polskiej* / Józef Tretiak // *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich. T. 1. Referaty*. – Kraków, 1901. – S. 1-7 (відсутня наскрізна нумерація).
 9. *White Hayden. The Value of Narrativity in the Representation of Reality* / Hayden White // *Critical Inquiry, Vol. 7. – No. 1: On Narrative (Autumn, 1980)*. – P. 5-27.
 10. *Єфремов Сергій Історія українського письменства* / Сергій Єфремов. – Київ: Femina, 1995. – 687 с.